

dalomelméletére (*Text und Bedeutung*. – Sprachphilosophische Prolegomena zu einer textsemantischen Literaturwissenschaft 1970). Végül a szövegnyelvészet erősíti az irodalomszemiotikának a kommunikációelmélettel már kialakult kapcsolatát, emiatt a „szöveghez” kötődő integrálódási folyamatnak a kommunikációelmélet is része.

A fentebb ismertetett dolgozatok is ilyen irányban mélyíthetők el: (1) a „konkrét költészet” mint egy sajátos szövegezési mód is tanulmányozandó, amelynek „tudományos poétikájába” egy vizuális szövegelmélet és egy sajátos befogadáselmélet is beletartozik, (2) a költői mű szemantikája a szövegegész jelentésével függ össze, egyediségét és többféle értelmezési lehetőségét a szövegpszemantika és szövegpragmatika egyaránt biztosítja, (3) az idő és a tér szövegfogalom (a szövegidő lehetőségeit különben is Szegedy-Maszák jól kiaknázza).

Ennyiből is látható, hogy az irodalomszemiotika továbbfejleszthető és a nagyobb produktívitás (elsősorban az irodalmi mű jobb megközelítésének érdekében) tovább is fejlesztendő. Jelenleg leginkább a szemiotika és a szövegnyelvészet „társulása” látszik a leghasznosabbnak. Ez a tágabb keret a kultúra jelrendszereiben belül esik. Különben az integrálódás lehetőségeit végül is a jelszerűség biztosítja. Ilyen alapon az irodalomtudomány mind az elméletalkotás, mind pedig a tényleges, konkrét kutatások területén egyre jobban ki tudja majd elégíteni az általános tudományelmélet igényeit.

Az ismertetett kötet a múlttól, az addigi kutatásokról tájékoztat elsősorban. De jelentőségét fokozza, hogy szemlélete, elvei alapján a távlatra is kitekinthetünk. (Akadémiai Kiadó, 1981.)

SZABÓ ZOLTÁN

A JELENTÉSEK SZÜLETÉSE

JÓZSA PÉTER – JACQUES LEENHARDT:
KÉT FŐVÁROS – KÉT REGÉNY – KÉT ÉRTEKVLÁG

A művészetfilozófia mindig is számolt azzal, hogy az alkotó, az előadó közönsége műveltségéhez és érdeklődéséhez szabja műve szándékát, hangvételét, nyelvét, témáját, hozzá igazolva választja meg műfaját. Nemcsak azért, hogy sikert arasson, hanem hogy egyáltalán értő fülekre találjon. A művészetértés másik előfeltételére, a befogadó viselkedésre mindaddig nem fordítottak különösebb figyelmet, amíg a befogadásesztétika, majd a recepciótörténetként újraértelmezett irodalom-

történet be nem sorolta a művek, a szövegek nyitottságát, sőt: alkotó interpretációra, konkretizációra, közelebbi meghatározásra felhívó jellegét, valamint a hatástörténet jelentést és élményt formáló szerepét az irodalomelmélet legfontosabb kérdései közé. A különböző archaizáló művészeti áramlatok elemzésében ugyan korábban is nagy súlyt kaptak az újraértelmezések és a korszakos újításokat szülő, teremtmő félreértések, de ezeket még könnyen meg lehetett magyarázni a példa és az utánzás történelmi avagy földrajzi távolságával. Mivel a vizsgálódások zömmel a mindenkori művelt társadalom dokumentumaira szorítkoztak, a történeti társadalmak kulturális rétegzettségére – a társadalmi távolságok ténye – legföljebb a provinciális vagy népművészeti termékek kapcsán került szóba. Az általános olvasnitudás korában az irodalmi szövegekhez való viszonyban is tetten érhető társadalmi távolságok következményeire, a mű helyhez és időhöz kötött jelentése társadalmi variánsaira az olvasásszociológia hívta fel a figyelmet –, miután sikerült túllépnie a piackutatói technikával feltárt tetszísítéletekből nyert népszerűségi listák összeállításán.

Józsa Péter és Jacques Leenhardt magyar–francia összehasonlító olvasásszociológiai kutatásának 1981-ben *Két főváros – két regény – két értékvilág* címmel megjelentetett összefoglalója (franciául: *Lire la lecture*) már ezen újabb művészetszociológiai törekvések eredménye. Egyben annak is bizonyítéka, hogy az olvasáskutatás bevonhatja és be kell, hogy vonja kérdésfeltevéseibe, hipotéziseibe és elemzési szempontjaiba az irodalomelmélet és a tudásszociológia megismerési érdekét, általánosan elfogadott – vagy éppen vitatott – elveit. A vizsgálat úgynevezett nyitott kérdésekkel (tehát nem válasz-alternatívák megadásával) igyekezett feltárni az olvasói élmény diszkurzív ítéletekben megfogalmazható összetevőit, az olvasói vélemény és értékelés ideológiai és tapasztalati forrásait két, nagyjából azonos létszámú és társadalmi összetételű magyar, illetve francia mintán. A gondosan megszerkesztett kérdőívükre kapott válaszok tipizáló kódolása és összefüggéseket kereső értelmezése során a szerzők olyan megállapításokat tehetek, amelyek nemcsak az irodalomolvasás folyamatának kognitív mozzanatait világítják meg, hanem a magyar és a francia társadalom kulturális rétegződéséről, különböző foglalkozási csoportjainak politikai, ideológiai és morális beállítódásairól, életviteli elveiről, s a társadalmi és egyéni konfliktusokat megoldó, elfojtó vagy elsimító mentális mechanizmusairól is tudnak újat mondani. Sőt, a kutatás tapasztalata alapján néhány érdekes kommunikáció- és irodalomelméleti hipotézist is megfogalmazhattak.

A szociológiáról azt tartják, hogy társadalmi tényekkel foglalkozó szigorú, ellenőrizhető kijelentésekre törekvő tudomány. Egy olvasás-

szociológiai vizsgálatról szólva indokolt felvetni a kérdést: mennyiben társadalmi tény a karosszékeben olvasgató, az íróval kapcsolatot teremtő, magános olvasó tevékenysége?

Józsa és Leenhardt nem a szerző és a befogadó között kibontakozó dialógusnak vagy olyan kommunikációnak tekinti az olvasást, mely kimerülne a közlemény passzív „vételében”, hanem alkotási folyamatnak, mellyel „az egyének és a társadalmi csoportok egymáshoz beszélnek és megformálják egymáshoz való viszonyukat a társadalmi egészen belül” (29). Ez a feltevés persze bizonyításra szorul s első felének igazolásával – hogy az olvasás a társadalmi csoportok közötti kommunikáció terepe volna – a szerzők adósak maradnak. Hiszen éppen azt tárják fel, milyen – gyakorlatilag leküzdhetetlen – akadályok torlódnak a kölcsönös megértés útjába: az egyes olvasatok és élménytípusok egyfelől a befogadók életvilágában kialakult és fenntartott értékorientációk, észlelési és gondolkodási sémák, cselekvési beállítódások és tapasztalatok fényében alakulnak, másfelől nagymértékben azon múlnak, milyen korábbi olvasmányélményekkel, befogadói várakozásokkal (irodalmi kultúrával) fordulnak a szövegekhez. Következésképpen az irodalmi művek társadalmi funkciója nagyrészt a meglévő elképzelések, elfogultságok és előítéletek megerősítésében rejlik, beleértve az adott szociokulturális közegben az irodalmi szövegeknek tulajdonított funkció visszaigazolását is. Az irodalmi textus mintegy pretextusként szolgál: konkretizálандó „előzetes szöveg” és ürügy, alkalom a saját attitűdök értelmes rendszerben való szemléletére. Ha az élettapasztalat, a mindennapi életvilág begyakorolt, a viselkedést és a jelentésadást egyaránt vezérlő értelmezései nem igazítanak el a regény világában, az olvasó megpróbálja azt magához hasonítani vagy sztereotípiákba beszo- rítani s magától távortartani. A csak felületesen vagy rosszul ismert világban játszódó regényt tanmesének (a magyarok Perc: *A dolgok* c. regényét) vagy egzotikus krónikának (a franciák Fejes *Rozsdatemetőjét*) tartja. A számára is ismerős világ elemeiből építkező, de szenttlen stílusú, érzelmi azonosulásra lehetőséget nem hagyó, „kellemetlen” regényt szociográfiaként kezeli (a magyarok a *Rozsdatemetőt*), vagy érvényében – marginális egyénekre, helyzetekre – korlátozza (egy francia csoportok *A dolgokat*). Ideológiai szempontjai és befogadási horizontja dönti el, hogyan határozza meg önmaga számára a szöveg műfaját. Epikus irányban értelmezi a regényt, ha távolinak, világát a saját cselekvési lehetőségeihez mérten reménytelenül zártnak és statikusnak látja; dramatizálja, ha önnön konfliktusai színhelyeit ismeri föl benne.

Ugy tűnik, hogy az olvasói preconcepciók fala csak ott törhető át, ahol „az irodalmi szöveg hatását nem közvetíti az olvasó értékrendszere.

Azt mondhatnánk, ez az effektus hézagot, lyukat jelez az értelmező hálóban, azt jelenti, hogy az egy bizonyos ponton csődöt mondott. Rövidre zárul a kapcsolat az olvasási és az értelmezési folyamat között, ... Bizvást leszögezhetjük, hogy e rövidzártsági effektusok egyik jellemzője, hogy az érintett egyének gyakorlata szempontjából nincsen jelentőségük. Így vakfoltoknak tekinthetők...” (106–107). Eszerint az esztétikai nevelés egyetlen esélye az, hogy eltalálja a mindennapi gyakorlat meghagyta vakfoltokat? Leenhardt ezt sugallja, amikor egy lábujgyezetben még hozzáfűzi, hogy itt „szorosán vett esztétikai effektussal van dolgunk” (180).

Mindez még csak az olvasó pszichológiája volna, de a szerzők ki mutatják, hogy az előzetes beállítódások vezérelte befogadás néhány jellegzetes társadalmi típusba rendeződik. A típusokat meghatározó szerkezet azonban lényegesen eltér a két nemzeti mintában. E vizsgálat eredményei ismét megerősítették Józsnak már a *Kulturális blokkok*¹ kutatási tervében megfogalmazott feltevését, miszerint Magyarországon a kulturális rétegződés nem követi a foglalkozási-demográfiai struktúra törésvonalait. Míg a francia válaszok határozottan tükrözték a társadalmi-foglalkozási csoportok éles különbségeit, a magyar válaszanyag jóval kevésbé árnyalt. S itt mutatkozik meg a kultúrák közötti összevetés heurisztikus értéke: noha szinte lehetetlen olyan kérdőívet szerkeszteni, amelynek megfogalmazásait azonosan értelmeznék két különböző fejlettségű, történelmi és kulturájú ország lakosai, az egységes megközelítés vitathatatlan előnnyel is jár. Az összehasonlításakor derül csak fény az egyes kultúrák eltérő magátólértetődőség-rendszeire – legyenek azok a társadalmi rétegződésre avagy az értékek hierarchiájára vonatkozó elképzelések –, amelyekkel kapcsolatban, lévén „természetesek”, hazai kutató sosem tenne fel kérdéseket. Míg a francia adatokból elkülöníthető és elemezhető ideáltípusokként bontakozik ki a mérnök, a kvázi-értelmiségi, a szellemi alkalmazott, a technikus és a munkás olvasó alakja; a magyar adatok csak bizonyos értelmezési rendszerek körvonalazását engedik meg:

1. A távlataiban és politikai aktivitása mozgásterében viszonylag nivellált, de jelentős jövedelmi és szemléleti különbségeket kifejlesztett magyar társadalom tagjainak értékrendszerében a *jólét* a legfőbb strukturáló elv; szemükben az „adott” valóság olyannyira stabil, hogy fel sem merül a változtatás lehetősége (237–238). Míg az erősen hierarchizált francia társadalom tagjainál a *szabadság* képviseli a vezető értéket,

¹ Józsa Péter: *Tipikus beállítottságokat mutató csoportok a kulturális javak fogyasztása terén Budapesten.* („Kulturális blokkok”). In: *Esztétikai alkotások társadalmi hatása.* Bp. é. n.

„a magyar olvasóknál a szabadság fogalma mint olyan, mint önérvényű fogalom nem jut szerephez” (249).

2. A magyar olvasót *moralizáló* vagy *ítélkező* állásfoglalások jellemzik: „a magyar válaszolók nem elemeznek, hanem ítélkeznek, nem kutatnak, hanem minősítenek, nem tudomásul veszik a tényeket, hogy megérthessék őket, hanem felosztják őket elfogadhatókra és elfogadhatatlanokra.” (328) Ezzel szemben „a francia válaszanyag inkább *értelmező* vagy *ideológiai* jellegű” (105).

3. „Franciaországban maximális gyakorisággal szerepel az a gondolat, hogy a *politikum* jelentheti a környezettel való szembeszállást, az akár csupán humanitárius lázadást is, Magyarországon ez minimum. Minden bizonnyal levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a politikum mint olyan nincs jelen a magyar olvasók gondolatvilágában” (255).

A ránk, magyarokra nézve nem túlságosan hízeltő különbségeket még hosszan lehetne sorolni. Egy bizonyos: a magyar olvasóról és értékrendjéről kibontakozó kép leginkább az „autoriter karakter” szociálpszichológiai kórképére emlékeztet. A feltárt jellemző vonások nem pusztán az értékorientációk megismerésében fontosak; döntő módon befolyásolják az olvasmányélményt is. Az ellentmondásokra érzékeny, „tragikus” francia olvasatokkal szemben a magyar olvasatok egy „regény utáni”, harmonikus eposzt kereső olvasási módról tanúszkodnak: a tipikus magyar értelmezés „minduntalan egy olyan társadalmi tudatra utal, amely minden igyekezetével azon van, hogy a társadalmat mint egyszerűen adott egészt vegye tudomásul” (260) – akár az elfogadhatatlan és bevallhatatlan realitás türelmetlen és agresszív elutasítása árán is. (414)

„Természetesen megkísérletem, hogy új, eddig nem létező fejezetet nyissak az irodalomszociológiában” – mondotta Leenhardt erről az 1966-ban megkezdett kutatásról.² Nehéz eldönteni, milyen teljesítmény nyit új fejezetet egy szakma krónikájában. Annyi bizonyos, hogy információ- és gondolatgazdag művet tarthatunk kezünkben: egy nem éppen olvasmányos – mert rosszul szerkesztett, nehézkes stílusú és értelemzavaró sajtóhibákban bővelkedő – beszámolót az elmúlt évtized egyik legjobban sikerült irodalomszociológiai kutatásáról. (Gondolat, 1981.)

WESSELY ANNA

² *Olvasók Párizsban és Budapesten.* (Erdődy Edit interjúja). Valóság 1983/5, 74. o.